

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/7/56-65>

Səbinə Əliyeva

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı

<https://orchid.org/0000-0002-7071-7969>

sebineeliyeva2014@mail.ru

Mahmud Kaşğarının “Divanı lüğət-it-türk” əsərində ismin lüğəvi mənə növləri

Xülasə

Türk dünyasının ilk ensiklopedik əsəri olan “Divanü lüğət-it türk” XI əsrdə yaşamış böyük türk alimi Mahmud Kaşğari tərəfindən yazılmışdır. Bildiyimiz kimi “Divanü-lüğət it türk” söz varlığının müxtəlifliyini və genişliyini əks etdirməklə yanaşı, o dövrdə türklərin maddi və mənəvi mədəniyyəti, insan və cəmiyyət həyatı ilə bağlı maraqlı qeydləri özündə əks etdirir. Əsərin türkcənin bizə məlum olan ən qədim lüğəti, antologiyası, ensiklopediyası, qiymətli və əhəmiyyətli toplu olması mütləq qeyd edilməlidir. M.Kaşğari “Divanü lüğət-it türk”də türk xalqlarının məskunlaşdığı coğrafi ərazilərə, bu xalqların adət-ənənələrinə, etnik, etnoqrafik xüsusiyyətlərinə nə qədər yer versə də, əsərin əsas ideyası türk dilləri haqqında məlumat verməklə yanaşı, onun leksik zənginliyini göstərmək və ərəb dünyasına türk dillərini təqdim etmək olmuşdur. Kaşğarının “Divan”ı qələmə almasından 950 il keçməsinə baxmayaraq bu əsər linqvistik, tarixi, etnoqrafik və coğrafi əhəmiyyəti ilə yanaşı, milli-mədəni düşüncəmizi özündə əks etdirərək türk genofondunu daşıyan abidə kimi öz aktuallığını və dəyərini hələ də saxlamaqdadır. Bununla yanaşı lüğətdə türklərin adət-ənənələrini, əxlaqi-mənəvi dəyərlərini, etnoqrafiyasını, mədəniyyətini özündə əks etdirən yemək, içmək, milli oyunlar və geyimlər, yüzdən çox türk qəbilələrinin adları, heyvan, bitkii və quş adları, dini, tibbi, hərbi və s. terminlər, həmçinin bədii nümunələr də verilmişdir. “Divan” XI əsrdə türk mədəniyyətini bu günümüzdə daşıyan dəyərli əsər kimi türk qəbilə və tayfalarının dilini, həyat tərzini, etnoqrafiyasını, həyata baxış fəlsəfəsini, folklorunu, mifologiyasını, əxlaqını özündə daşıyan ensiklopedik lüğət səciyyəli səkkiz kitabdan ibarətdir. Hər dövrdə öz aktuallığını qorumağı bacaran bu əsərin türk xalqları üçün əhəmiyyəti danılmazdır. “Divan” universal bir əsər olaraq bütün qrup, dil və ləhcələrin fəvqündə dayanan və onların arasında fərq qoymadan istisnasız olaraq hər birini əhatə edən və bununla özündə cəmləşdirən olduqca zəngin bir xəzinədir. Müasir Azərbaycan dilinin tarixi qatlarının öyrənilməsi baxımından da böyük əhəmiyyət daşıyan “Divan”da sadə isimlər, ismin

kateqoriyaları hər zaman aktuallığını qoruyan məsələlərdəndir. Böyük türkoloq M.Kaşğarının “Divan”ında ismlərin lüğəvi məna qrupları, ona aid qrammatik kateqoriyaları, quruluşca məna növləri zəngin nümunə və izahlarla əks olunmuşdur.

Açar sözlər: “*Divani lüğət-it-türk*”, *isim, leksik-semantik təhlil, məna növləri.*

Sabina Aliyeva

Doctoral student of the Nasimi Institute of Linguistics, ANAS

<https://orchid.org/0000-0002-7071-7969>

sebineeliyeva2014@mail.ru

Types of dictionary meaning of the noun in the work “Diwani lughat-it-turk” by Mahmud Kashgari

Abstract

The first encyclopedic work of the Turkic world, “Diwani lughat-it-turk”, was written by the great Turkic scholar Mahmud Kashgari, who lived in the 11th century. As we know, “Diwani lughat-it-türk” not only reflects the diversity and breadth of vocabulary, but also contains interesting notes about the material and spiritual culture of the Turks at that time, human and social life. It should be noted that the work is the oldest dictionary, anthology, encyclopedia, and valuable and important collection of Turkish known to us. No matter how much M. Kashgari gives space to the geographical areas inhabited by the Turkic peoples in “Diwani lughat-it-türk”, the customs and traditions of these peoples, the main idea of the work was to provide information about the Turkic languages, as well as to show their lexical richness and introduce the Turkic languages to the Arab world. Despite the fact that 950 years have passed since the writing of Kashgari's "Diwan", this work, in addition to its linguistic, historical, ethnographic and geographical significance, still retains its relevance and value as a monument that reflects our national-cultural thought and carries its gene pool. In addition, the dictionary contains food, drink, national games and costumes that reflect the customs, moral-spiritual values, ethnography and culture of the Turks, the names of more than a hundred Turkic tribes, animal, plant and bird names, religious, medical, military and other terms, as well as artistic examples. "Diwan" is a valuable work that carries the Turkic culture to the present day in the 11th century and consists of eight books of an encyclopedic dictionary character that carries the language, lifestyle, ethnography, philosophy of outlook on life, folklore, mythology and morality of the Turkic tribes and tribes. The importance of this work,

which has managed to maintain its relevance in every era, is undeniable for the Turkic peoples. “Diwan” as a universal work is a very rich treasure that stands above all groups, languages and dialects and covers each of them without exception without making any distinction between them and thus incorporates them. In “Divan”, which is also of great importance in terms of studying the historical layers of the modern Azerbaijani language, simple nouns and noun categories are always relevant issues. In “Diwan” of the great Turkologist M. Kashgari, the lexical meaning groups of nouns, their grammatical categories, and structural meaning types are reflected with rich examples and explanations.

Keywords: “*Diwani lughat-it-turk*”, *noun, lexical-semantic, types of meaning.*

Giriş

Mahmud Kaşğari türk dünyasının dəyərli əsəri, ilk dil bilgisi, ilk lüğəti olan “Divani lüğət-it-türk” əsərini qələmə alan, türklərin dili, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, tarixi, coğrafiyası və s. haqqında müffəssəl fikirlər formalaşdıran, XI əsrin görkəmli şəxsiyyəti, böyük türkoloqdur.

Qeyd etməliyik ki, M.Kaşğari türk, qırğız, oğuz şəhərlərini, bölgələrini, kəndlərini və çöllərini on ildən artıq qarış-qarış gəzmiş, nəhayət, onların lüğətini yazmışdır. İlk dəfə türk dillərini müqayisəli tədqiqata cəlb etmiş XI əsr Qaraxanilər dövrü mədəniyyətinin türkoloq alimi M.Kaşğari dünyaya səs salmağı, türkləri hərtərəfli tanıتماğı bacarmışdır.

Tədqiqat

“M.Kaşğarlı “Divan”ının qələmə alındığı 1072-1077-ci illər dünya mədəniyyəti arenasında Bizans-xristian hegemonluğunun aradan qaldırılması, islam mədəniyyətinin öz yüksək zirvəsinə çatması və bu mədəniyyəti yaradan bir çox müsəlman xalqları içərisində türklərin xüsusi çəkisinin artması ilə əlamətdardır. “Əslində “Divanü lüğət-it türk” əsərinin təyinatı da” (İsmayılova, 2024, s.55) türk mədəniyyətini islam mədəniyyətinin hegemon olduğu dövrdə ərəb dünyasına təqdim etmək olmuşdur... Böyük türkoloq, dahi dilçi olan Kaşğari bu dövrdə belə bir əsərin qələmə alınmasına ehtiyac olduğunu duymuşdur” (Cahangir, 2001, s.51).

Qeyd etməliyik ki, bu əsərlə Kaşğari türkologiya elminin və türkoloji dilçiliyin əsasını qoymuşdur. Bu səbəbdən “Divanü lüğət-it-türk əsərinin tədqiqatçıları Kaşğarini türkologiya elminin banisi adlandırırlar. Bu əsər ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədilə yazılsa da, yalnız türk dillərinin tədqiqini deyil, həm də mədəniyyət, ədəbiyyat, tarix, türk xalqlarının adət-ənənələri, mentaliteti, astronomiyası, kartoqrafiyası, coğrafiyası, toponim və etnonimləri və s. kimi olduqca dəyərli elmi məlumatları da özündə ehtiva edir.

Əsərdə türklərə məxsus dəyərli poetik nümunələrə də yer verilmişdir. Müəllifin özü bu barədə belə yazır: “Mən kitabda türklərin hər boyuna məxsus köklərin və onlardan yaranan sözlərin xüsusiyyətlərini və harada işlənməsini izah edib göstərmək üçün əlahiddə bir yol tutdum. Kitabda türklərin dünyagörüşlərini və bilgilərini göstərmək üçün onların şeirlərindən, qayğılı və sevincli günlərindən, yüksək düşüncələr ifadə edən hikmətli sözlərindən misallar da verdim. Bunlar nəsilərdən-nəsilərə keçərək gəlmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, kitabda bir çox mühüm sözləri də topladım və nəticədə bu kitab saflıqda son həddə, gözəllikdə son mərtəbəyə çatdı” (13, s. 98).

“Divanü lüğət-it-türk” əsərinin maraqlı məqamlarından bir də lüğətdə “Dünya xəritəsi” adlanan xəritənin yer almasıdır. Lüğətin sonunda verilən bu xəritədə türk xalqlarının yaşadığı ərazilərin təsvirinə yer verilmişdir. “Divan”ın sonunda verilən bu xəritə ilk türk xəritəsi olmaq baxımından da diqqətəlayiq və dəyərlidir. Xəritədə Balasaqun mərkəz seçilərək türk tayfalarının yaşadığı bütün ölkə və şəhərlər, türklərin məskunlaşdığı ərazilər, onların tərkibi, göllər, çaylar, dağlar kartoqrafik dəqiqliklə təqdim olunmuşdur.

Xəzərin şərq sahillərindən Lobnor göl meridianına və İli çayı enliliyindən Kaşğarın cənub sərhədlərinə qədər olan geniş ərazini tədqiq etmiş, türk xalqlarının məskunlaşdığı əraziləri, onların sərhədlərini və yerləşdikləri yeri dəqiqliklə təqdim etmişdir.

M.Kaşğari “Divan”ı türk dialektologiyasına aid abidə kimi də dəyərlidir. Müəllif kitabda 31 türk dialektinin adını qeyd etmişdir. Kaşğari Oğuz tayfasının kiçik boylarını qeyd edərək onların hər birinin istifadə etdiyi simvolların adını çəkir (Hüseynova, 2022, s. 56).

Əsərdə Kaşğari türk xalqlarının məskunlaşdığı ucsuz-bucaqsız ərazinin etnoqrafiyasını toplamış, dəyərli forklor antologiyası hazırlamışdır. Kaşğarının qeydlərinə görə onun topladığı məlumatlar yalnız yaşadığı dövrün deyil, ondan əvvəlki çox qədim zamanların tarixi-bədii sənət salnaməsidir.

“Kitabda türklərin görüşlərini, bilgilərini göstərmək üçün söylədikləri şeir nümunələrini səpələdim, qayğılı və şad günlərdə yüksək düşüncələrlə söylənmiş olan savları aldım. Onları ilk söyləyənlər sonrakılara bildirmişlər” (İsmayılova, 2024, s.53). Fikrimizcə, Kaşğari bu sözləri ilə açıq şəkildə topladığı məlumatları uzun əziyyətlərlə əldə edərək, yalnız dövrünün deyil, çox qədim tarixə aid olan nümunələrə də yer verdiyini vurğulayır.

Kaşğarının bu sözləri bizlərə türk forklorşünaslığının XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində deyil, XI əsrdən başladığını söyləməyə əsas verir.

Türkologiya tarixində bu möhtəşəm ensiklopedik əsərin ərəb dilində latın

qrafikası ilə ilk tərcüməsi məhz Xalid Səid Xocayevə məxsusdur. Xalid Səidin əqidəsi və məfkurəsi türkcülük idi. “Divan”ın türk dilinə tərcüməsi XX əsrin birinci rübünün əvvəllərinə təsadüf edir (Hüseynli, 2012, s. 228). «Divani lüğət-it-türk”ün Sovetlər dövründə, xüsusilə də stalinizm zamanı tərcüməsinə icazə verilsə də, təəssüflər olsun ki, nəşrinə icazə verilməmişdir. Nəhayət, 2024-cü ildə Xalid Səid Xocayevin tərcümə etdiyi “Divani lüğət-it-türk” əsəri nəşr olunmuşdur. Bu kitabın nəşrinin əsərin yazılmasının 950 illik yubileyinə təsadüf etməsi də olduqca maraqlıdır.

Daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, keçmişdən bu günə “Divanü lüğət-it-türk” əsəri ilə bağlı çoxlu tədqiqatlar aparılmışdır. Dövrün türkcə leksikasını əhatəli şəkildə təqdim edən bu əsər, isimlərin öyrənilməsi və müasir dövrümüzə uyğunluğu baxımından da maraqlıdır. Belə ki, “Divan”da isimlərin müxtəlif semantik növləri ilə qarşılaşırıq.

“Divan”da oğuz leksikasına aid olan bəzi sözlər Azərbaycan dilinə aid olan bəzi abidələrdə və Azərbaycan dilinin bir çox dialekt və şivələrində də işlənməkdədir. Bu faktlar M.Kaşğarının göstərdiyi və göstərmədiyi oğuz leksikasının Azərbaycan dilinin leksikasında mühüm rol oynadığını sübut edir. Lakin müəllifin oğuz leksikasına aid etdiyi sözləri müasir Azərbaycan dili ilə tutuşdurduqda qarşımızda yeni bir mənzərə açılır. Bu zaman Azərbaycan dilində daha qədim oğuz leksik qatının olması həqiqəti üzə çıxır. Belə ki, azərbaycanlılar “Divan”dakı oğuzlar kimi kayır deyil, qum, ayıt deyil, dedi, balıq deyil, palçıq, bən deyil, mən və s. deyir.

Bildiyimiz kimi, Qaraxanlılar dövrünün dəyərli abidələrindən biri də “Qutadğu Bilig” poemasıdır. Hansı ki, bu poemada istifadə olunmuş isimlərin 21 kateqoriya üzrə təsnifatı verilmişdir. Ramiz Əskər kiçik bir düzəlişlə bu təsnifatın “Divan”a da şamil edilə biləcəyini qeyd edir (Hüseynova, 2022, s. 141).

Kateqoriyalar üzrə “Divan”da verilən isimlərin leksik-semantik mənalarını nəzərdən keçirmək olduqca maraqlıdır.

Divanda qohumluq münasibəti bildirən isimlərə tez-tez rast gəlinir. Bu isimlərin bəziləri müasir Azərbaycan dili ilə səsleşməsi baxımından olduqca maraqlıdır. Məsələn: aba - ata, ata - ata, ana - ana, oğlı-kızı tışı kamar - ata-anası turş alma yesə, içi - böyük qardaş, ini - kiçik qardaş, tünqür, kadhın - quda, qayın, kəlin, küdhəgü - gəlin, kürəkən və s (İsmayıloğlu, 2008, s. 95). Bu sözlər təbii ki, “Divan”da qohumluq anlayışı bildirən sözlərin bir hissəsidir. Gördüyümüz kimi, bu sözlərin arasında çağdaş dilimizlə tam eynilik təşkil edən sözlərin olması ilə yanaşı, bir hərf fərqi ilə müasir dilimizdən fərqlənən sözlərin də olduğunu deyə bilərik.

Zaman anlayışı bildirən sözlər: öd - zamanə, zaman, tün kün - gecə gündüz, kış - qış, imir - şər qovuşan vaxt (Cahangir, 2001, s. 83).

Daha bir kateqoriya isə səma cisimlərinin adlarını bildirən sözlərdir. Bu sözlər müəllifin özü tərəfindən “yulduz” adı altında təqdim olunmuşdur. Yulduz - ümumilikdə bütün ulduzlar, Ərəntüz - Mizan ulduzu, Sürəyya - Ülkər, Təmürkazuk - Qütb ulduzu, Yetigen - Yeddi qardaş ulduzu və s (İsmayılova, 2024, s. 64). Ulduz adlarına nəzər yetirdiyimiz zaman dəqiqliklə deyə bilərik ki, ulduz adlarının əksəriyyəti müasir dilimizlə səsləşmir.

Bununla yanaşı lüğətin müxtəlif yerlərində ulduz və planet adları ayrılıqda istifadə olunmuşdur. Məsələn: Kuyaş - Günəş, Bakırsokum - Mars, Yetigen - Böyük ayı bürcü və s (Kazımov, 2024, s. 64).

Vəzifə, sənət, peşə adları ilə bağlı verilən sözlər: ataçı - həkim, təmirçi - dəmirçi, tapuğçı - xidmətçi, umdıçı - dilənçi, tarıgçı - əkinçi, cütcü, yalwıçı - sehbaz və s (İsmayıloğlu, 2008, s.77). Sənət, peşə adlarını ifadə edən sözləri nəzərdən keçirdiyimiz zaman bu sözlərin əksəriyyətinin bugünkü dilimizlə uyğunlaşmadığı qənaətinə gələ bilərik.

İnsan fiziologiyası və anatomiyası ilə əlaqədar olan sözlər: Adhak - ayaq, tiz - diz, köz - göz, bağır - ciyər, qaraciyər, çəçələk - çəçələ barmaq. çıçamuk - adsız barmaq, tırnqak - dırnaq və s (Sadıqlı, 2022, s.78). İnsan fiziologiyası və anatomiyası ilə bağlı sözlərin əksəriyyəti müasir dilimizə yaxındır. Bir çoxu eynilik təşkil etməsə də, sözlərdəki yaxınlıq mənanı anlamağa imkan verir.

Heyvan adları ilə bağlı “Divan”da bir çox söz yer alır. Məsələn: ud - öküz, inək, katır - qatır, koy - qoyun, tayğan - tazi, eşgək, eşyək - eşşək, ıt - köpək, it (Hüseynli, 2012, s. 81). Heyvan adlarını bildirən isimlər öz daxilində sürünənlər, gəmiricilər, vəhşi heyvanlar, həşəratlar qrupuna ayrılır.

Bitki adlarını bildirən isimlər də say etibarını az deildir. Bunlara misal olaraq yörgənç - sarmaşiq, çəçək - çiçək, ügür - darı, arpağan - arapaya bənzər bitki, buğday - buğda və s (İsmayıloğlu, 2008, s. 84).

Quş adları: çağrı - şahin, kaz - qaz, kösürgə - köstəbək, sundılaç - atquşu, yanqan - alacaqarğa, sanduvaç - bülbül, ular - kəklik, kuğu - qu, kəklik - kəklik, sığırçık - sığırçın, ubgük - hophop quşu və s (İsmayıloğlu, 2008, s. 88).

Lüğətdə hərbi leksikaya da yer verilməsi olduqca maraqlıdır. Okçı - oxçu, çərig - qoşun, tuğraq - xan tərəfindən əsgərlərə müvəqqəti olaraq verilən ad, batrak - nizə və s (İbayev, 2021, s. 56).

Lüğətdə isimlər arasında faydalı qazıntıların adlarına da yer verilmişdir. bakır - mis, altun - qızıl, kümüş - gümüş, təmür - dəmir və s (Hüseynova, 2022, s. 55). faydalı qazıntıları ifadə edən sözlərə nəzər yetirdiyimiz zaman müasir dilimizdən çox az fərqləndiyini deyə bilərik.

Təbiət hadisələrini bildirən sözlər: buz - buz, kar - qar, tüpi - boran, bulıt - bulut,

yaşın - şimşək və s (İsmayılova, 2024, s. 62). Təbiət hadisələrini ifadə edən bir çox söz vardır ki, demək olar çox az dəyişikliyə məruz qalmış olsa da buna baxmayaraq mənaları müasir dilimiz üçün kifayət qədər anlaşıqlıdır.

Coğrafi anlayışları ifadə edən sözlər: tadhun - böyük çay, tamğa - delta, köl - göl, ögüz - çay, gündoğar - şərq və s (İsmayıloğlu, 2008, s. 79).

Lüğətdə verilən isimlər arasında maraqlı doğuran məqamlarından biri də burada ərzaq, yemək adlarının da yer almasıdır. Belə ki, XI əsrdə istifadə olunan ərzaqlar, o dövrün yeməkləri haqqında da məlumat əldə etməyimizə imkan yaradır. Məsələn: yakrı - piy, iç yağ, sinçü - lavaşla kömbə arasında bir çörək növü, suvuk yoğurt - sulu yoğurt (Akalin, 2004, s. 61).

“Divan”da məişət və mədəniyyətlə bağlı sözlərə də yer verilmişdir. Məişətlə bağlı verilən sözlər kifayət qədər çoxdur. Məsələn: kapu - bağlı qapı, ton - paltar, börk - papaq, bitik - kitab, yazı, bitig - məktub, əw - ev, kərəm - daxma, çuvaç - çadır və s (Hüseynova, 2022, s. 83). Məişət və mədəniyyətlə bağlı verilmiş sözlərin bir qismini nəzərdən keçirdiyimiz zaman belə bir qənaətə gəldik ki, bu sözlərin əksəriyyəti müasir dilimizlə səsleşmir. Müəyyən sözlərdə isə oxşarlıq və fonetik fərqlər müşahidə olunur.

İctimai həyatla bağlı verilən isimlər də diqqətəlayiqdir. Belə ki, bu isimlər XI əsrin həm dilçilik, həm də tarixi dövrün mənzərəsini əks etdirmək baxımından maraqlıdır. Bu kateqoriyaya aid isimlərdən xakan - xaqan, bəg - bəy, el - el, oba, ölkə, kul - qul və s (Hüseynova, 2022, s. 141).

Bildiyimiz kimi, müasir dilimizdə dini terminlər ərəb-fars mənşəli sözlərdən ibarətdir. Bu səbəbdəndir ki, “Divan”da verilən dini terminlərin demək olar ki, əksəriyyəti çağdaş Azərbaycan dili ilə uyğunluq təşkil etmir. Məsələn: tənqri-tanrı, idhi - sahib, tanrı, ağa, yalavaç - peyğəmbər, toyın - buddist rahibi, yumışcı - vasitəçi, mələk. və s (Quliyeva, 2010, s. 85).

Kaşğarının bizlərə miras qoyduğu, xəzinə qədər dəyərli olan, XI əsrin mənzərəsini əks etdirən “Divani lüğət-it-türk” əsəri toponim, etnonim və antroponimlərin öyrənilməsi baxımından bizlərə geniş imkanlar yaradır. Belə ki, lüğətdə verilən toponim, etnonim və antroponimlər yalnız dilçilik, türkologiya elmləri üçün deyil, tarix, coğrafiya və s. kimi elm sahələri üçün də böyük mənbədir.

Ümumiyyətlə, “Divan”da yer alan toponim, etnonim və antroponimlərlə bağlı çoxsaylı araşdırmalar aparılmış, hətta deyə bilərik ki, aktuallığını qoruyub saxlayan bu əsərdə təqdim olunan toponim, etnonim və antroponimlərlə bağlı tədqiqatlar müasir dövrümüzdə də davam etdirilməkdədir.

Ən qədim zamanlardan hər bir xalqın spesifik adqoyma ənənələri olmuşdur. Hər bir xalqın adlandırma sisteminin özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğu kimi qədim

türklər də belə xüsusiyyətlərə malikdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri və türk dillərinə aid olan bir sıra başqa abidələr türk dillərində tarixin ibtidai dövrlərindən şəxs adlarının mövcud olmasına əsas sübutdur. Bu mənbələr türk xalqlarında şəxslərin adlandırılmasına və həmin adların qorunub saxlanılmasına son dərəcə əhəmiyyətli məsələ kimi baxıldığını göstərir.

Məlumat üçün qeyd etməliyik ki, lüğətdə istifadə olunan antroponimlərin sayı yüz səksəndir. İ.A.Batmanovun tədqiqatlarına nəzər yetirsək, Yenisey abidələrində antroponimlərinin sayını 70 olaraq qeyd edir. Orxon kitabələrində isə bu say 60-dır. Orxon kitabələrindəki antroponimlərin 58-i kişi, 2-si qadın adıdır. Bütün bu məlumatlar bizə əsaslı şəkildə “Divani lüğət-it-türk” əsərində antroponimlərin sayının daha çox olduğunu deməyə imkan verir.

“Divan”da verilən bir sıra antroponimlərə nəzər yetirək. Utar - kişi adı, Utuş - kişi adı, Alp Ər Tonqa - Əfrasiyab, Budhraç - yabaku bəyi, Arslan - islam sərkərdəsi Arslan Qazi Təkin, Kümüş - qadın adı (İsmayılova, 2024, s.62).

“Divan”da verilən əhəmiyyətli söz qruplarından biri də etnonimlərin payına düşür. Belə ki, burda verilən etnonim adlarına əsasən tədqiqatçılar XI əsrdə yaşamış xalqlar, tayfa və millətlər haqqında araşdırmalar apara bilirlər. Lüğətdə oğuz, tuxsı/toxsı, karluq, çigil, türkmən, çəpni - bir oğuz boyu, bayandur - bir oğuz boyu və s (Hüseynova, 2022, s. 49) kimi etnosların adları qeyd olunmuşdur.

R.Arziyevin tədqiqatlarına əsasən deyə bilərik ki, “Divan”da 72 etnonimə rast gəlinir. Verilən bu sayə əsasən deyə bilərik ki, qədim abidələr arasında “Divanü lüğət-it-türk”də verilən etnonimlərin sayı üstünlük təşkil edir (Hüseynli, 2012, s. 93).

Qədim toponimlərin adlarının araşdırılması təkcə dilçilik üçün deyil, coğrafiya elmi üçün də olduqca əhəmiyyət kəsb edən bir məqamdır. Belə ki, burda da Kaşğarının “Divan”ı qədim toponimlərin daha dəqiq desək XI əsrin toponimlərini öyrənmək baxımından tədqiqatçılar üçün geniş imkanlar verir.

Beş Balık, Tərkan - Şaş, Kuz Ordu - Kaşğar, Kızıl öz - Kaşğarda bir qışlaq, Taşkənt, Udun, Ərtiş, Barsğan və s (İsmayıloğlu, 2008, s. 91). “Divan”da verilən toponimlərin bir qismidir. Yenə R.Arziyevin tədqiqatlarına əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, əsərdə 175 toponimə yer verilmişdir.

Beləliklə, lüğətdə təqdim olunan isimlər XI əsrin mədəniyyəti, ədəbiyyatı, ictimai-siyasi vəziyyəti, tarixi, coğrafiyası haqqında bizlərə əvəzsiz məlumatlar verməklə bugünkü gündə müxtəlif elm sahələrindəki araşdırmaların daha dərinədən araşdırılmasına şərait yaradır.

Məqaləmizdə isimlərin leksik-semantik mənalarının tədqiqi ilə yanaşı, müasir dilimiz ilə oxşar və fərqli məqamlarına da yer verilmişdir. Ümumilikdə desək, isimlər lüğətdə dövrün mənzərəsini əks etdirmək, türkologiya və dilçilik elmlərindən başqa

digər elm sahələri: tarix, ədəbiyyat, coğrafiya və s. üçün də tədqiqat materialı kimi əhəmiyyətlidir.

Nəticə

Ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədilə yazılmış M.Kaşğarının “Divan”ı müasir dövrümüzdə elm aləminə türklərin mədəniyyəti, ədəbiyyatı, coğrafiyası, yaşadıqları ərazilər, mifologiyası, tarixi və s. haqqında məlumat verməklə yanaşı, türk xalqlarının müasir dövrdəki dillərini, qrammatikalarını XI əsr ilə müqayisədə öyrənə bilmək imkanı da yaradır.

Böyük türkoloq, dahi dilçi Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərini yazmasından 950 il keçməsinə baxmayaraq “Divan” yalnız türk dillərinin müqayisəli təhlilini verən, dil öyrənmək üçün linqvistik abidə deyil, həm də çağdaş dövrümüz üçün siyasi aktualıq kəsb edən tarixi-etnoqrafik mənbə kimi də çox dəyərlidir.

Bildiyimiz kimi, müasir dövrümüzdə türk xalqları arasında istər mədəni, istərsə də siyasi əlaqələr getdikcə daha da inkişaf etməkdədir. Bununla yanaşı, hazırda türk xalqları arasında ortaq əlifba, ortaq dil yaradılması istiqamətində də mühüm addımlar atılmaqdadır.

Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar prosesində türk dillərinin mövcud vəziyyətinin müqayisəli şəkildə tədqiq edilməsi üçün türk dillərinin qədim dövrdə mövcud olmuş vəziyyətini də müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirmək vacibdir. Fikrimizcə, “Divan”ın XI əsrdə yazılması, lüğətdə 9000-dən çox sözün verilməsi, sözlərin hansı yarımqrupa aid olduğunun göstərilməsi ortaq türk dili ilə bağlı araşdırmalarda tədqiqatçılara əvəzolunmaz və ciddi qənaətlər verəcək.

Ədəbiyyat

1. Birtek F. En eski türk savları. Ankara, Türk Dil Qurumu, 1944.
2. Cahangir Ə. Qədim türk ədəbiyyatının linqvistik poetikası. Bakı, Elm, 2001.
3. Hüseyinli N., Məmmədova J. Türk dillərinin genologiyası: Şumer və türk leksik paralelləri. Bakı, “Nağıl evi” 2012.
4. Hüseyinova M. Mahmud Kaşğarının “Divanı lüğət-it-türk” əsərinin qrammatik xüsusiyyətləri. Bakı, “ADPU”, 2022.
5. İbayev N. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində etnoqrafik leksika (Çağdaş Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə). Sumqayıt. 2021.
6. İsmayıloğlu C. XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası (Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri əsasında). Bakı, “ELM”, 2008.
7. İsmayılova M. Türkologiya elminin banisi Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət - it türk” əsəri. “Mahmud Kaşğarlı” beynəlxalq elmi jurnal, cild II, № 2. Bakı,

ADPU, 2024

8. Kaşğari M. *Divanü-lüğat-it-türk*. Bakı, “Ozan”, I cild, 2006.
9. Kazımov İ. Mahmud Kaşğari “*Divan*”ı və çağdaş türk dilləri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2024.
10. Quliyeva Y. Mahmud Kaşğarının Oğuz dünyası. Bakı, “Adiloğlu”, 2010.
11. Sadıqlı P. Mahmud Kaşğarının “*Divanü lüğat-it-türk*” əsəri etnoqrafik mənbə kimi. Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı”, 2022.
12. Şükrü Haluk Akalın. *Kaşğarlı Mahmud ve Divanü luğat-it türk*. Ankara, 2004.
13. Сборник сведений о кавказских горцах, вып. I-X Тифлис:1869-1881.

Daxil oldu: 20.04.2025

Qəbul edildi: 14.06.2025